

Michał Peno

PRAWNA ODPOWIEDZIALNOŚĆ Z TYTUŁU PEŁNIENIA ROLI SPOŁECZNEJ

1. UWAGI WSTĘPNE

Odpowiedzialność zaliczana jest do podstawowych pojęć prawnych¹. Z łatwością można przekonać się, że do najczęstszych sformułowań przepisów prawnych należą m. in. takie, które głoszą, że: ktoś ponosi za coś odpowiedzialność; jest odpowiedzialny; odpowiada za coś. Jedne przepisy prawne głoszą, że coś się z kimś w związku z tą odpowiedzialnością dzieje, inne natomiast, że ktoś przynależy do jakiejś klasy ze względu na pewne normy – w związku z odpowiedzialnością².

Thomas Hobbes miał powiedzieć, że umowy bez miecza to tylko słowa³. Czy jednak odpowiedzialność prawna bliższa jest umowie, czy może właśnie jest mieczem, czy jest i tym pierwszym, i tym drugim?

Typowy dla współczesnej filozofii jest chyba pogląd M. Żelaznego, że „pojęcie [odpowiedzialności] w dalszym ciągu zachowało swoje podstawowe «anachroniczne» znaczenie w naukach prawnych [...], uznaje się tu bezwzględnie konieczność pociągnięcia podmiotu do odpowiedzialności za skutki działań wolnych [...]”⁴. Symptomatyczne, że także doktryna prawnicza przywiązana

¹ Przyjąć można, że odpowiedzialność prawna to odpowiedzialność wyznaczana przez normy prawne (regulujące: kto, kiedy, czy i w jakich okolicznościach ponosi odpowiedzialność, a niekiedy – przez kogo powinien zostać pociągnięty do odpowiedzialności). Zatem oparcie na normach prawnych odróżnia odpowiedzialność prawną od odpowiedzialności moralnej. W dalszych rozważaniach pomijamy kwestię relacji między odpowiedzialnością prawną a moralną.

² M. Zieliński, *Wykładnia prawa. Zasady, reguły wskazówki*, Warszawa 2010, s. 103; por. J. Woleński, *Naturalizm w teorii prawa*, [w:] *W poszukiwaniu dobra wspólnego. Księga jubileuszowa Profesora Macieja Zielińskiego*, red. A. Choduń, S. Czepita, Szczecin 2010, s. 901.

³ T. Hobbes, *Lewiatan, czyli Materia, forma i władza państwa kościelnego i świeckiego*, Warszawa 1954, s. 147. Por. w kontekście odpowiedzialności: H. Arendt, *O przemocy. Nieposłuszeństwo obywatelskie*, Warszawa 1999, s. 10 i n.

⁴ M. Żelazny, *Granice odpowiedzialności*, „Znak” 1995, nr 10, s. 68. Zob. także G. Picht, *Od waga utopii*, Warszawa 1981, s. 231 i n. Por. J. Schwartlander, *Odpowiedzialność jako podstawowe pojęcie filozoficzne*, „Znak” 1995, nr 485, s. 9 i n. Takie „procesowo-rozliczające” ujęcie odpowiedzialności prezentuje również J. Filek (*Ontologizacja odpowiedzialności*, Kraków 1996, s. 18–19).

jest do takiego sposobu pojmowania odpowiedzialności prawnej, chociaż podstawy takiego stanowiska zdają się coraz bardziej wątpliwe. Jest to stanowisko dopasowane do aparatury terminologicznej i pojęciowej pozytywizmu prawniczego lat 50. czy 60. XX wieku. W literaturze prawniczej odpowiedzialność prawną pojmuje się głównie w powiązaniu ze zdolnością do bycia pociągniętym do odpowiedzialności. W zasadzie zarówno w prawie publicznym, jak i w prawie prywatnym pojmuje się odpowiedzialność (prawną) jako powinność ponoszenia pewnych obiektywnie ujemnych konsekwencji wystąpienia określonych doniosłych prawnie faktów⁵.

Czy rzeczywiście odpowiedzialność prawna jest (w najlepszym wypadku) tylko „pustą” odpowiedzialnością sprawcy za swe czyny? Wbrew wciąż dominującym w literaturze poglądom wydaje się, że oprócz wymiaru represyjnego, odpowiedzialność w prawie może mieć charakter niejako pozytywny – tj. nie represyjny, tylko „zadaniowy”.

Celem artykułu jest wykazanie, że można mówić o jakiejś pozytywnej odpowiedzialności prawnej, niedającej się sprowadzić z jednej strony do rozliczenia czy sankcji, a z drugiej do obowiązku. Przedmiotem uwag będzie więc pojęcie, funkcje, uwarunkowania i znaczenie prawnej odpowiedzialności z tytułu pełnienia roli społecznej⁶.

Cel wyznacza strukturę artykułu, który jest podzielony na trzy części. Pierwsza poświęcona jest ogólnym uwagom dotyczącym znaczeń terminu „odpowiedzialność” i pewnych aspektów tych znaczeń⁷. W części drugiej rozważam pojęcie odpowiedzialności roli jako odpowiedzialności prospektywnej (tj. pozytywnej

⁵ Por. np. W. Lang, *Spór o pojęcie odpowiedzialności prawnej*, „Zeszyty Naukowe UMK” 1969, z. 37, s. 52 i n.; A. Stelmachowski, *Wstęp do teorii prawa cywilnego*, Warszawa 1984, s. 308 i n.; E. Kowalewski, *Rozwój ubezpieczeń a zmierzch odpowiedzialności deliktowej – iluzja czy rzeczywistość?*, [w:] *Czyny niedozwolone w prawie polskim i prawie porównawczym*, red. M. Nestorowicz, Warszawa 2012, s. 269; A. Zoll, *Materialnoprawna problematyka warunkowego umorzenia postępowania karnego*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego” CCCXLII, z. 62, s. 15 i n.; J. Tylman w: J. Tylman, T. Grzegorzczak, *Polskie postępowanie karne*, Warszawa 2003, s. 51 i n.; M. Kaliński, *Szkoda na mieniu i jej naprawienie*, Warszawa 2011, s. 3–4, 13. Zob. także: A. Ross, *On Guilt, Responsibility and Punishment*, Berkeley–Los Angeles 1975, s. 16; Cz. Znamierowski, *Wina i odpowiedzialność*, Warszawa 1957.

⁶ Na gruncie filozofii prawa w przypadkach odpowiedzialności z tytułu pełnienia roli społecznej używa się zwyczajnej nazwy „odpowiedzialność roli” – do której sięgniemy w dalszych rozważaniach. Określenie „odpowiedzialność roli” (*role responsibility*) jest stosowane w literaturze przedmiotu, jednak różnorako rozumiane. Generalnie pojęcie odpowiedzialności roli wiąże się z pracami Herberta Harta, zwłaszcza z *Punishment and Responsibility: Essays in the Philosophy of Law*, Oxford 2008, s. 226 i n. Zob. także P. Cane, *Responsibility in Law and Morality*, Oxford–Portland 2002, rozdz. 2.

⁷ Abstrahujemy od fundamentalnych ujęć odpowiedzialności, zwłaszcza jako podstawy całego systemu filozoficznego – jak w egzystencjalizmie, przyjmującym odpowiedzialność totalną, bez wyjątków. W tym sensie prezentowane ujęcie bliższe jest ujęciu odpowiedzialności przez filozofów związanych przede wszystkim z metodami filozofii analitycznej.

w powyżej wskazanym sensie). W trzeciej z kolei charakteryzując prawną odpowiedzialność roli, w szczególności w kontekście funkcji prawa.

2. SPOSOBY POJMOWANIA ODPOWIEDZIALNOŚCI

Termin „odpowiedzialność” we współczesnych debatach filozoficznych czy filozoficznoprawnych używany bywa w różnorodnych znaczeniach. Wymieńmy tylko niektóre z tych znaczeń. Otóż, odpowiedzialność może być pojmowana jako odpowiadanie (czy pewna powinność odpowiedzi) za jakiś fakt przed upoważnionym do żądania odpowiedzi podmiotem. Odpowiedzialność w tym sensie z reguły wiąże się z powinnością dokonania jakiegoś aktu naprawczego (pokutnego), którego spełnienie może być samodzielną decyzją odpowiedzialnego albo rezultatem reakcji podmiotu upoważnionego do rozliczenia⁸. W tym znaczeniu używamy terminu „odpowiedzialność” mówiąc, że ktoś ponosi odpowiedzialność przed sądem za zabójstwo. Jest to „standardowe” pojęcie odpowiedzialności⁹. W typowym czy nawet paradygmatycznym przypadku mamy więc do czynienia z odpowiedzialnością za jakieś działania i ich rezultat (skutek) – z odpowiedzialnością za czyn i wynik¹⁰. W innym sensie natomiast dzuma jest odpowiedzialna za śmierć mieszkańców miasta. Gdy stwierdzamy, że ktoś czy coś jest odpowiedzialne przyczynowo za jakiś stan rzeczy, to stwierdzamy tyle, że ktoś czy coś jest przyczyną jakiegoś stanu rzeczy; stanu społecznie ujemnie kwalifikowanego. Rozróżnienie tych dwóch znaczeń badanego terminu dostatecznie ujawnia pewien pierwiastek temporalny. Odpowiedzialność w takich ujęciach jest odpowiedzialnością retrospektywną – zwróconą w przeszłość i dotyczy czynów już dokonanych lub zdarzeń przeszłych¹¹.

Sposób pojmowania odpowiedzialności w prawie i prawoznawstwie zdaje się być (jak to było powiedziane wyżej) wyznaczany przez swoisty paradygmat odpowiedzialności retrospektywnej – związanej z naruszeniem normy albo kwalifikacją prawną jakiegoś faktu jako podstawy odpowiedzialności (takim faktem może być na przykład szkoda). *Prima facie* odpowiedzialność prawna jest

⁸ Por. R. Ingarden, *O odpowiedzialności i jej podstawach ontycznych*, [w:] R. Ingarden, *Książeczka o człowieku*, Warszawa 2009, s. 71 i n. Do interesujących rezultatów prowadzić może potraktowanie rozważań R. Ingardena jako wyróżnienia kontekstów użycia terminu „odpowiedzialność”. Por. A. Ross, *op. cit.*, s. 16.

⁹ Zob. M. Gilbert, *The Idea of Collective Guilt*, [w:] idem, *New Essays in Plural Subject Theory*, Lanham 2000, s. 141 i n.; T. Honoré, *Responsibility and Fault*, Oxford 2008, s. 14 i n.

¹⁰ T. Honoré, *op. cit.*, s. 7, 14–40, 76–77. Zob. także J. M. Fischer, M. Ravizza, *Responsibility for Consequences*, [w:] *In Harm's Way. Essays in Honor of Joel Feinberg*, eds. J. L. Coleman, A. Buchanan, Cambridge 1994, s. 183–184; J. Lucas, *Responsibility*, New York–Oxford 2004, s. 5 i n.

¹¹ Por. J. M. Fischer, *Responsibility and Autonomy*, [w:] *A Companion to the Philosophy of Action*, eds. J. T. O'Connor, C. Sandis, Oxford 2010, s. 309 i n.; T. Honoré, *op. cit.*, s. 14–40, 76–77.

z natury retrospektywna, przede wszystkim ukierunkowana na rozliczenie naruszeń prawa. Ktoś ponosi odpowiedzialność prawną, bo spowodował szkodę albo popełnił przestępstwo. Sprowadzanie odpowiedzialności prawnej do tych pojęć jest uproszczeniem, bowiem tak prawodawca, jak prawnicy pojmują odpowiedzialność w sposób znacznie bogatszy (jak zobaczymy w poniższym tekście).

Przed wszystkim musimy założyć, że ludzie – jako podmioty racjonalne (choćby w Hobbesowskim sensie) – będą skłonni realizować wyznaczone przez prawo obowiązki i to nie jako „potencjalni przestępcy”, ale współtwórcy i uczestnicy określonego porządku społecznego¹². Trudno nie zgodzić się z taką konstatacją, przynajmniej w warunkach państw demokratycznych i liberalnych. Czy pojawia się w związku z tym odpowiedzialność nie za zrealizowanie się pewnych faktów – zwłaszcza za naruszenie obowiązków prawnych – ale odpowiedzialność za to, ażeby ujemnie kwalifikowane przez system prawa fakty czy stany rzeczy nie zaistniały, a pożądane – zaistniały?

Wydźmy od zdania mającego za przedmiot – leżącą współcześnie w centrum zainteresowania wielu filozofów, prawników, naukowców czy zwykłych ludzi – odpowiedzialność związaną z troską o środowisko naturalne¹³. Zwrot „P ponosi odpowiedzialność za stan środowiska naturalnego” jest wieloznaczny. Po pierwsze, może chodzić o to, że P ponosi odpowiedzialność za to, że środowisko naturalne zostało zdewastowane, co warunkuje pociągnięcie P do odpowiedzialności. Po drugie – możliwa jest interpretacja, wedle której P ponosi odpowiedzialność za to, ażeby nie doszło do zdewastowania środowiska naturalnego i by stan ten był należyty. W tym drugim przypadku odpowiedzialność będzie zwrócona ku przyszłości – będzie miała charakter prospektywny. Będzie to kolejne znaczenie terminu „odpowiedzialność” – nazwijmy to znaczenie odpowiedzialnością roli. Pierwotność odpowiedzialności roli wobec odpowiedzialności typu retrospektywnego jest oczywista. W przytoczonym przykładzie pierwszorzędną sprawą jest ochrona środowiska, a nie wyciąganie konsekwencji wobec dewastujących je.

Nie chodzi przy tym o odpowiedzialność jako cechę (kogoś lub czegoś). Trzeba zaznaczyć, że terminem „odpowiedzialność” posługujemy się w zwrotach w rodzaju „P jest odpowiedzialny” odnosząc ten termin do osoby rzetelnej, solidnej¹⁴. W tym sensie ten, kto jest obowiązkowy i w związku z tym można na nim polegać – jest odpowiedzialny. Gdy mówimy o jakimś lekarzu czy prawniku, że jest odpowiedzialny, to wskazujemy na pewną jego cechę jako osoby (tj. cechę charakteru). Warto jednak zauważyć, że tak pojęta odpowiedzialność będzie społecznie doniosła o tyle, o ile zostanie odzwierciedlona w pewnym zachowaniu się

¹² Por. np. B. Wojciechowski, *Interkulturowe prawo karne. Filozoficzne podstawy karania w wielokulturowych społeczeństwach demokratycznych*, Toruń 2009, zwłaszcza s. 303 i n., a także np. A. Ripstein, *Equality, Responsibility and the Law*, Cambridge 2001, s. 12 i n.

¹³ W warstwie problemowej por. zwłaszcza H. Jonas, *Zasada odpowiedzialności. Etyka dla cywilizacji technologicznej*, Kraków 1996.

¹⁴ Por. G. Rejman, *Odpowiedzialność karna lekarza*, Warszawa 1991, s. 9 i n.

osoby. Jeżeli ktoś jest odpowiedzialny w omawianym znaczeniu, to będzie zapewne działał odpowiedzialnie i przez to realizował swoją odpowiedzialność roli (za coś). W każdym zatem przypadku, w wymiarze społecznym, odpowiedzialność jako cecha kogoś albo czegoś (bo to może być np. odpowiedzialna decyzja) będzie „konsumowana” przez odpowiedzialność roli lub odpowiedzialność typu retrospektywnego. W odniesieniu do kogoś, kto stale działa nieodpowiedzialnie, mówimy, że nie jest osobą odpowiedzialną, w znaczeniu cechy charakteru, z czym nie muszą wiązać się żadne konsekwencje czy choćby dezaprobata.

3. ODPOWIEDZIALNOŚĆ A PEŁNIONA ROLA SPOŁECZNA

Pojęcie odpowiedzialności prospektywnej jest znane filozofii odpowiedzialności¹⁵. Odpowiedzialność roli jest również terminem języka prawniczego, który ma relatywnie długą historię, bo pojawia się z pewnością w XIX-wiecznych pracach prawniczych. Na przykład odpowiedzialność sędziego państwowego polega na tym, że „sędzia, będąc przedstawicielem sprawiedliwości państwowej, powinien tylko sprawiedliwe wydawać wyroki”¹⁶. Odpowiedzialność roli za stosowanie prawa, w tym wykładnię prawa, zgodnie z pewnymi standardami (także moralnymi) w sposób jednakowy obciąża wszystkich, których dotyczy – zwłaszcza sędziów. Zresztą można z łatwością wskazać inne typowe przypadki odpowiedzialności roli: odpowiedzialność rodziców za dzieci, odpowiedzialność polityka za państwo, odpowiedzialność lekarza za zdrowie pacjenta, a nawet – odpowiedzialność osoby korzystającej z biblioteki za zwrot książki w terminie¹⁷.

Trudno przeczyć, że powinniśmy działać tak, aby sprostać naszej odpowiedzialności i niekiedy rzeczywiście działamy w taki sposób – działamy wówczas odpowiedzialnie. Przyjmijmy, że termin „odpowiedzialne działanie” odnosi się do takiego działania jakiegoś podmiotu, które charakteryzuje zgodność z obowiązkami określającymi daną rolę społeczną i zgodnie z oczekiwaniami z tą rolą związanymi. O kimś, kto uchybił swojej odpowiedzialności roli, powiemy, że nie działa odpowiedzialnie lub jest nieodpowiedzialny. Natomiast o osobie, którą rozliczamy czy karzemy, nierzadko powiemy, że była nieodpowiedzialna i w ten sposób uzasadniamy sankcję. Na przykład rodzice, którzy pozostawili dziecko samotnie nad brzegiem morza i dziecko to zostało porwane przez falę, nie działali

¹⁵ Zob. przypis 13.

¹⁶ W. Miklaszewski, *Wykład postępowania cywilnego rzymskiego w zarysie historycznym*, Warszawa 1885, s. 329.

¹⁷ Tak szeroko wydaje się ujmować odpowiedzialność roli (*role responsibility*) R. A. Duff, przy czym zapewne traktuje on pojęcie odpowiedzialności roli jako „nieobciążony” znaczeniowo zamiennik dla pojęcia obowiązku. R. A. Duff, *Legal Theory Today. Answering for Crime*, Oxford-Portland 2007, s. 22 i n.

odpowiedzialnie. Mogą zostać z tego rozliczeni. Rozliczenie (tj. sankcja, ukaranie) będzie czym innym niż odpowiedzialność roli.

Odpowiedzialność roli nie jest tym samym co obowiązek – jak może się *prima facie* wydawać. Nie jest także jakimś szczególnym – pojedynczym – obowiązkiem. Odpowiedzialność roli jest określana przez pewne sprzężone ze sobą zespoły obowiązków, powiązanych z daną rolą społeczną, jest więc bliższa pewnemu oczekiwaniu co do wypełnienia określonego wzorca zachowania się.

W meczu tenisowym rozgrywanym przez dwa dwuosobowe zespoły, na każdym członku zespołu ciąży jakaś odpowiedzialność. Jeżeli, będąc członkiem takiego zespołu, nieprawidłowo wykonam serwis albo popełnię dwa razy błąd serwisowy (bo np. przez nieuwagę dotknę stopą linii końcowej), to ponoszę odpowiedzialność typu retrospektywnego za utratę punktów (osoba z zespołu może zapytać np.: Dlaczego jesteś nieuważny i tracisz punkty?). Jednak trudno powiedzieć, żeby gracz miał obowiązek wykonać poprawny serwis albo obowiązek zapobiegnięcia popełnianiu błędów. Trudno także wskazać źródło obowiązku raczej zdobywania punktów niż ich tracenia. Natomiast wydaje się, że gracz jako członek zespołu jest odpowiedzialny za mecz i jego wynik. Odpowiedzialność gracza obejmuje szereg „mniejszych odpowiedzialności” wpisanych w rolę członka zespołu grającego dany mecz, ale niekoniecznie „czystych” obowiązków. Doniosłość czyjejś roli w grze oparta jest na fakcie bycia członkiem zespołu, a rola określana jest w szczególności przez ogólne reguły gry. W gruncie rzeczy w oparciu o cel gry zespołowej, miejsce w tym zespole oraz związane z tym oczekiwania, można odtworzyć pewne obowiązki towarzyszące czyjejś roli. Odpowiedzialność roli wydaje się jednak nie wyczerpywać w obowiązkach czy zespole obowiązków. Wypada przyjrzeć się tej kwestii.

Gdy mówimy o odpowiedzialności sędziego – o działaniu odpowiedzialnym sędziego – wymagamy czegoś więcej niż tylko realizacji obowiązków wyznaczonych przez prawo materialne i procesowe. Wymaga się chociażby świadomości obowiązków w kontekście pewnych wartości¹⁸. Z pewnością będzie chodziło o realizację poszczególnych reguł tzw. etyki zawodowej. Ale nie tylko o wynikające stąd obowiązki chodzi. Wszelkie regulacje tzw. etyk zawodowych mają w gruncie rzeczy charakter minimalistyczny. Minimalizm przejawia się w tym, że nie sposób chyba odzwierciedlić wszystkich wpływających z oczekiwań wobec danej roli wymogów. Można np. wyobrazić sobie sytuację, w których sędzia powinien właśnie odmówić wykonania określonych obowiązków, ze względu na swoją rolę jako sędziego (np. odmówić stosowania prawa rażąco niesprawiedliwego). Z kolei w większości przypadków od lekarza lub rodzica oczekujemy

¹⁸ Por. T. Ślipko, *Kara śmierci. Za czy przeciw*, Kraków 2010, s. 154 i n. Skądinąd podobnie rzecz się ma z odpowiedzialnością roli naukowca – tu także oczekuje się realizacji obowiązków ze szczególną świadomością – zob. opracowany przez Komitet Etyki w Nauce Polskiej Akademii Nauk zbiór zasad i wytycznych pt. *Dobre obyczaje w nauce*, <http://www.ken.pan.pl/> (dostęp 15.11.2013).

nie tylko realizacji obowiązków (prawnych lub moralnych), ale znacznie więcej – szczególnego stopnia zaangażowania i autentycznej troski. Odpowiedzialność roli wiąże się z pewnym wzorcem osoby należycie pełniącej daną rolę – przeważnie zaś oczekujemy więcej niż wypełniania choćby szeregu obowiązków. Wszystkie te czynniki – obowiązki i oczekiwania oraz wartości – wyznaczają pewien wzorec danej roli. Można sądzić, że dopuszczalne jest odnoszenie go również do państwa czy rządu itd. (np. mówimy o odpowiedzialnym państwie albo odpowiedzialnym rządzie). Niewątpliwie odpowiedzialność roli sędziego, ale także adwokata, urzędnika lub lekarza – będzie odpowiedzialnością dwóch standardów – moralnych i prawnych.

Mówimy zazwyczaj, że ktoś jest odpowiedzialny jako lekarz, jako prawnik, czy też jako sędzia albo jako strażak. Węzłowy jest wyraz „jako” – odpowiedzialność roli jest odpowiedzialnością za coś, osoby działającej jako ktoś, kto pełni określoną rolę społeczną¹⁹.

Termin „rola społeczna” nie jest jednoznaczny. Jednak można przyjąć, że po pierwsze – rola społeczna ma wymiar normatywny, tzn. jest określona przez normy – obowiązki; po drugie – istnieje (obiektywne) kryterium oceny sposobu wypełniania tych norm przez jednostkę i oczekuje się ich wypełniania w określony sposób (np. zgodny z wartościami grupy)²⁰. Taka charakterystyka roli społecznej wystarcza do rozważań nad odpowiedzialnością roli – jako odpowiedzialnością za wypełnianie powinności określających daną rolę społeczną.

W zasadzie ustalając, jaką w danym momencie ktoś pełni rolę, możemy określić odpowiedzialność tego kogoś – inna będzie odpowiedzialność P działającego jako ojciec, inna zaś będzie odpowiedzialność roli P działającego jako żołnierz. Na przykład Marcin Luter jako katolicki duchowny działał nieodpowiedzialnie, lecz jako reformator działał odpowiedzialnie. Można więc powiedzieć, że uchybił swojej odpowiedzialności, jaką ponosił będąc katolickim duchownym, choć być może właśnie w trosce o wiarę chrześcijańską realizował inną odpowiedzialność roli. Jeżeli ktoś działa odpowiedzialnie, to nie ponosi odpowiedzialności typu retrospektywnego za to, co jest przedmiotem odpowiedzialnego działania. Łatwo sobie wyobrazić także przypadek, gdy dana osoba będzie odpowiadała nie tyle za niespełnienie odpowiedzialności roli, ile za naruszenie pewnych reguł określających daną rolę społeczną (tj. naruszenie pewnych obowiązków). Musimy bowiem pamiętać o złożonej strukturze normatywnej określającej rolę. Nie jest tak, że gdy chirurg spowoduje śmierć pacjenta, to „automatycznie” ponosi odpowiedzialność za niezrealizowanie odpowiedzialności roli – choć z pewnością ponosi odpowiedzialność (typu retrospektywnego) za wszelkie uchybienia, których dopuścił się

¹⁹ Zob. R. A. Duff, *Legal Theory Today. Answering for Crime...*, s. 22 i n.

²⁰ Por. np. Z. Ziemiński w: S. Wronkowska, Z. Ziemiński, *Zarys teorii prawa*, Poznań 2001, s. 232–233. J. Szmatka w: *Encyklopedia socjologii* 3, komitet red. Z. Bokszański, K. Gorlach, T. Krauze, W. Kwaśniewicz i in., Warszawa 2000, s. 321 i n.

podczas operacji. Mimo różnorodnych uchybień, zwłaszcza nieumyślnych, można uznać daną osobę za odpowiedzialną (stąd prawo uzależnia pełnienie pewnych ról społecznych od niekaralności za przestępstwo umyślne, nie zaś każde przestępstwo – tak np. nauczyciele akademicy²¹).

Ważna różnica między odpowiedzialnością roli a obowiązkiem przejawia się w tym, że odpowiedzialność roli, inaczej niż obowiązek, zawsze osadzona jest pierwotnie w strukturze społecznej. Odpowiedzialność roli niekiedy generuje obowiązki. Właśnie z tego powodu, że ktoś jest lekarzem, ma obowiązek z zaangażowaniem i troską ratować życie chorego. Odpowiedzialność roli ponosi się jako osoba, na której ciężą określone obowiązki (jakieś „zespoły obowiązków”). Powiemy, że obowiązki te ciężą na P z uwagi na aktualnie pełnioną przez P rolę społeczną. Przy tym zazwyczaj jedna osoba pełni wiele ról, chodzi o to, aby te role pełniła odpowiedzialnie.

Można powiedzieć, że odpowiedzialność roli da się zidentyfikować wyłącznie poprzez wgląd w strukturę społeczną i funkcjonowanie społeczeństwa, podczas gdy dla poznania obowiązków wystarczy wiedza o tym, co jest komu nakazane lub zakazane. Wydaje się zatem, że odpowiedzialność roli ma charakter pierwotny. Trafnie oddają ową „pierwotność” słowa Mieczysława A. Krąpca „[wolność ujawnia się] w trakcie życia społecznego, w którym występują różne międzyosobowe związki, takie jak małżeństwo i życie rodzinne, jak organizowanie się różnorodnych grup społecznych i związków...”²². Można więc sądzić, że to spontanicznie przebiegające procesy zachodzące w funkcjonującym społeczeństwie prowadzą do wykształcenia się pewnych zespołów reguł, określających miejsce różnych osób w życiu społecznym, ich rolę. Pierwotne jest przy tym miejsce osoby w strukturze społecznej, pewna rola społeczna, którą prawodawca częstokroć jedynie identyfikuje. Nie bez powodu przed objęciem niektórych szczególnych ról społecznych wymaga się złożenia przysięgi: nim przejmiesz doniosłą z jakiegoś punktu widzenia rolę, musisz dać wyraz tego, że zrozumiałeś, jak ważne miejsce w danej wspólnocie zajmujesz.

Odpowiedzialność roli jest więc „odpowiedzialnością jako...”. Rola społeczna jest jakoś pierwotna wobec obowiązków wyznaczanych przez normy. Mając pewną wiedzę o społeczeństwie, jego strukturze i reprezentowanych wartościach, można z mniejszym lub większym powodzeniem ustalić, jakie obowiązki, zatem i jaka odpowiedzialność, ciąży na osobach pełniących określone role społeczne. Trafnie zauważa J. Raz, że odpowiedzialność roli nadaje znaczenie życiu człowieka; rola społeczna jest źródłem jego odpowiedzialności, której nie można się wyrzec bez utraty własnej tożsamości. Ta odpowiedzialność jest zrelatywizowana do konkretnej, danej roli, można ją jednak rozważać na kilku poziomach: ta sama

²¹ Por. art. 109 ustawy z dnia 27 lipca 2005 r. – Prawo o szkolnictwie wyższym (Dz. U. nr 164, poz. 1365 ze zm.).

²² M. A. Krąpiec, *Ludzka wolność i jej granice*, Lublin 2004, s. 11.

osoba będzie odpowiedzialna jako człowiek, obywatel, prawnik, rodzic. W sferze wartości odpowiedzialność tę wyznaczają cele i ich hierarchia²³.

Terminu „odpowiedzialność” w znaczeniu „odpowiedzialności roli” używa się również w kontekście pytania o to, komu można postawić zarzut w przypadku uchybienia jakimś regułem, a przez to niezastąpienia jakiegoś oczekiwanego stanu rzeczy albo zaistnienia nieoczekiwanego stanu rzeczy (pytamy wówczas na przykład: „kto był za to odpowiedzialny?”)²⁴.

Warto podkreślić, że nie jest konieczne, by z daną odpowiedzialnością roli wiązało się czynienie dobra lub unikanie zła²⁵. Na przykład rolą śledczego w totalitarnym państwie będzie zdobywanie za wszelką cenę informacji lub eliminowanie przeciwników rządu, a w jakimś państwie pewna grupa naukowców może być odpowiedzialna za opracowanie skutecznej broni masowego rażenia. Zatem dążenie do spowodowania lub spowodowanie jakiegoś nieetycznego skutku może być przedmiotem odpowiedzialności roli pewnych osób (na przykład mówimy, że pewna osoba w nazistowskim rządzie była odpowiedzialna za realizowanie planu wymordowania określonej liczby niewinnych osób). Właśnie nieetyczne działania będą niekiedy odpowiedzialnością jakiejś osoby. Inna sprawa, czy zostanie z tego rozliczona, czy też nie (czy poniesie odpowiedzialność typu retrospektywnego za to, co uczyniła). W tym sensie odpowiedzialność roli może nie być odpowiedzialnością moralną²⁶, lecz czysto „techniczną”.

Odwołując się do L. Fullera można powiedzieć, że odpowiedzialność roli wiąże się raczej z obowiązkami i zadaniami, bez których nie byłoby możliwe funkcjonowanie społeczeństwa, niż z moralnością dążeń (aspiracji)²⁷. Nie ma zatem w pojęciu odpowiedzialności roli wiele z perfekcjonizmu. Nie chodzi także, ściśle mówiąc, o ogólną odpowiedzialność za dobrą przyszłość czy odpowiedzialność za przyszłe pokolenia itd.

J. M. Fischer trafnie przy tym zauważa, że odpowiedzialność roli może być immanentnie związana ze statusem człowieka jako osoby ludzkiej, nawet jeżeli, jak konstatuje filozof, taka odpowiedzialność nie została podjęta dobrowolnie²⁸. Jest to jednak kwestia złożona, wymaga przyjęcia i rozważenia pewnych niezwykle szerokich problemów: konfliktu ról, kwestii wartości oraz ich wagi, socjalizacji i miejsca jednostki we wspólnocie, reakcji systemu na negacje wartości przez jednostkę.

²³ J. Raz, *The Morality of Freedom*, Oxford 1986, s. 245 i n. S. Hall, *The Question of Cultural Identity*, [w:] *Modernity and Its Future*, eds. S. Hall, D. Held, T. McGrew, Cambridge 1992, s. 275 i n.

²⁴ Por. R. A. Duff, *Relational Reasons and the Criminal Law*, "Oxford Studies in Philosophy of Law" 2013, vol. 2, s. 175 i n.

²⁵ Por. J. Griffin, *Sąd wartościujący*, Warszawa 2000, s. 114 i n.

²⁶ Zob. R. A. Duff, *Legal Theory Today. Answering for Crime...*, s. 22 i n.

²⁷ L. Fuller, *Moralność prawa*, Warszawa 2004, s. 2 i n.

²⁸ J. M. Fischer, *Responsibility and Autonomy...*, s. 309 i n. Por. R. A. Duff, *Legal Theory Today. Answering for Crime...*, s. 20 i n.

Przede wszystkim wydaje się, że odpowiedzialność roli w prawie czy moralności (tj. w praktycznym wymiarze społecznym) zawsze będzie niejako rozczłonkowana na poszczególne osoby. Będzie możliwe wskazanie konkretnej osoby, od której można oczekiwać określonych działań (lub zaniechania czegoś itd.). Każdy ponosi swoją własną odpowiedzialność roli (a raczej własne odpowiedzialności roli, z uwagi na wielość ról pełnionych przez jedną osobę), nawet jeżeli źródłem tej odpowiedzialności będzie przynależność do jakiejś szerszej klasy osób – na przykład generacji (pokolenia), narodu czy nawet ludzkości. Czym innym będzie odpowiedzialność roli państwa, czym innym natomiast odpowiedzialność roli każdego z obywateli. Przy odpowiedzialności za środowisko naturalne lub za przeciwdziałanie skrajnemu ubóstwu inaczej będzie się kształtować odpowiedzialność roli państwa niż każdej spośród osób, od których z różnych powodów można oczekiwać osiągnięcia lub przeciwdziałania określonym stanom rzeczy. Absurdem byłoby nakładać odpowiedzialność za przeciwdziałanie ubóstwu na każdego relatywnie zamożnego człowieka, tak jak i od każdego oczekiwać troski o przyszłe pokolenia²⁹. O ile rolą polityka czy rządu jest dbanie o sprawy państwa lub stan środowiska naturalnego, o tyle nie jest to rola hotelarza czy taksówkarza. Rolą np. hotelarza nie jest troska o przyszłe pokolenia, a przynajmniej w wymiarze praktycznym trudno taką odpowiedzialność uzasadnić (zwłaszcza bez przyjęcia bardzo mocnych założeń antropologiczno-filozoficznych)³⁰. Zresztą nie można od nikogo oczekiwać więcej, niż jest zdolny obiektywnie zrealizować, a z reguły z daną rolą wiąże się tylko określone możliwości działania.

Warto przy tym dodać, że pojęcie odpowiedzialności roli jest centralną kategorią „etyki obywatelskiej”³¹. Można więc mówić o odpowiedzialności roli

²⁹ Por. np. M. Soniewiecka, *Granice sprawiedliwości, sprawiedliwość ponad granicami*, Warszawa 2010, s. 195–197. Problem polega na tym, że wielu autorów w zasadzie nie rozstrzyga tej kwestii w sposób jasny. Por. D. Miller, *National Responsibility and Global Justice*, Oxford 2007, s. 81–109; L. May, R. Strikwerda, *Mężczyźni w grupach: zbiorowa odpowiedzialność za gwałt*, [w:] *Filozofia moralności. Wina, kara, wybaczenie*, red. J. Hołówka, Warszawa 2000, s. 57 (przy czym tu pojawiają się pewne rozróżnienia dotyczące odpowiedzialności należącej do wyróżnionego w niniejszym artykule typu retrospektywnego). Por. też H. Jonas, *Zasada odpowiedzialności. Etyka dla cywilizacja technologicznej...*, a także syntetycznie H. Jonas, *Odpowiedzialność. Pierwsze rozróżnienia*, „Znak” 1995, nr 10, s. 74 i n. oraz znajdujące się w tomie głosy na temat myśli tego filozofa.

³⁰ Dobrą ilustracją jest szpital: z pewnością lekarze są odpowiedzialni za stan zdrowia pacjentów, lecz nie należy chyba tego oczekiwać od woźnych czy pozostałych pacjentów. Nie oznacza to, że wolno komukolwiek wyrządzać szkodę pacjentom lub być całkowicie obojętnym na ich los, co jednak nie jest kwestią odpowiedzialności. Pytanie do woźnego o to, dlaczego stan zdrowia pacjenta S się pogarsza, jest skierowane do niewłaściwej osoby, tym bardziej błędne jest żądanie rozliczenia się woźnego ze stanu zdrowia tego pacjenta. Podobnie żądanie od obywatela USA odpowiedzialnego za stan atmosfery ziemskiej lub skrajne ubóstwo mieszkańców pewnych krajów rozwijających się jest niewłaściwe. On za przeciwdziałanie negatywnie wartościowanemu zjawiskom nie odpowiada. Dodać trzeba, że odpowiedzialność roli może się co do zakresu zmieniać, zwłaszcza w ekstremalnych sytuacjach (w czasie wojny, okupacji, kataklizmu itd.).

³¹ Zob. M. Szyszkowska, *Europejska filozofia prawa*, Warszawa 1995, s. 161–163, a także R. A. Duff, *Karanie obywateli*, „Ius et Lex” 2006, nr 1, s. 27.

obywatela, trudno jednak określić zakres takiej odpowiedzialności (w szczególności pojawia się kwestia obowiązku przestrzegania prawa, na co nakłada się problem niedobrowolności roli obywatela – i to nie naturalnej, jak w przypadku bycia rodzicem, lecz związanej z prawną sytuacją przymusową³²).

4. PRAWNA ODPOWIEDZIALNOŚĆ ZA DODATNI STAN RZECZYWISTOŚCI

Trzeba mieć stale w pamięci, że nie ma definicji legalnej odpowiedzialności, co więcej dla terminu „odpowiedzialność” literatura prawnicza nie wypracowała jakiegoś jednego stanowiska w sprawie jego znaczenia. Wspomniano już, że odpowiedzialność w prawie postrzega się wciąż głównie jako powinność poniesienia przez określoną osobę (także prawną) szerzej czy wężej rozumianej dolegliwości.

Uważam jednak, że dla zrozumienia tego, co znaczy termin „odpowiedzialność prawna”, konieczne jest nie tylko wyjaśnienie, co rozumieć należy przez odpowiedzialność w sensie ponoszenia odpowiedzialności za jakieś zło przed podmiotem upoważnionym do rozliczenia, lecz rozważanie tego, za co jesteśmy odpowiedzialni³³. Nie jest tak, że wyłącznie jesteśmy odpowiedzialni za dokonane przez nas zachowania, którymi wyrządziliśmy jakieś zło (choćby prawne – *malum prohibitum*). Jesteśmy także odpowiedzialni za „dodatni stan rzeczywistości”, to znaczy za to, ażeby zła nie wyrządzać. Takie znaczenie terminu „odpowiedzialność” nazwaliśmy odpowiedzialnością roli.

Czy zatem można mówić o prawnej odpowiedzialności roli? Najpewniej odpowiedź będzie twierdząca. Jest tak z dwóch powodów. W tekstach prawnych oraz literaturze prawniczej i orzeczeniach sądów używa się terminu „odpowiedzialność” w znaczeniu odpowiedzialności roli. Za odpowiedzią pozytywną przemawiają również argumenty filozoficznoprawne.

Jeżeli chodzi o ustawodawcę (język prawny), to krótki przegląd tekstów prawnych dostarcza przykładu m.in. odpowiedzialności roli przewodniczącego komisji, odpowiedzialności roli osoby dbającej o jakość i kontrolę serii produktu leczniczego przed wprowadzeniem na rynek oraz odpowiedzialności roli kierownika zespołu badawczego, a także odpowiedzialności roli rodzica³⁴.

³² Por. B. Wojciechowski, *op. cit.*, s. 337.

³³ Por. P. Cane, *op. cit.*, rozdz. 2.

³⁴ Zob. np. rozporządzenie Ministra Zdrowia z 2 lutego 2006 roku w sprawie wymagań, jakim powinna odpowiadać osoba wykwalifikowana odpowiedzialna za jakość i kontrolę serii produktu leczniczego przed wprowadzeniem na rynek (Dz. U. Nr 23, poz. 178). Z kolei w rozporządzeniu Ministra Sprawiedliwości z 24 stycznia 2005 roku w sprawie Komisji Odpowiedzialności Zawodowej (Dz. U. Nr 15, poz. 132) czytamy, że przewodniczący „odpowiada za prawidłowy przebieg postępowania w sprawie odpowiedzialności zawodowej tłumacza przysięgłego” oraz „odpowiada za niezwłoczne przesyłanie Ministrowi Sprawiedliwości odpisów prawomocnych orzeczeń o karze

W prawoznawstwie z kolei występuje pojęcie odpowiedzialności roli, niewątpliwie jako jakiejś odpowiedzialności pozytywnej, to znaczy odpowiedzialności powiązanej z wymogiem zrealizowania w określony sposób pożądaných prawnie stanów rzeczy³⁵.

Wówczas, gdy normy prawne kompleksowo regulują jakąś instytucję społeczną, pojawi się odpowiedzialność roli osób uwikłanych w dany stosunek. W innych sytuacjach najpewniej pojawi się „tylko” obowiązek. Granica jednak jest płynna i nie można chyba założyć, że na przykład dłużnik co prawda ma określone obowiązki, ale z pewnością nie ponosi odpowiedzialności roli. Przeciwnie, wydaje się, że właśnie dłużnik jest odpowiedzialny za to, aby wykonać zobowiązanie (nawet przedawnione). Gdy dłużnik zaspokaja interes wierzyciela, to chyba można powiedzieć, że działa odpowiedzialnie. Takie ujęcie wydaje się jednak pewnym uproszczeniem. Z jednej strony „bycie uczestnikiem stosunków cywilnoprawnych” nie jest równoważne z „ponoszeniem odpowiedzialności roli”³⁶. Z drugiej strony z łatwością można wskazać na pewne konteksty, w których używa się terminu „odpowiedzialność” w sensie odpowiedzialności roli, na przykład: „Jeżeli ktoś podejmuje się roli organu osoby prawnej, to jest w związku z tym odpowiedzialny za sprawy tej osoby prawnej”.

W wielu sytuacjach nie użyjemy terminu „odpowiedzialność” w omawianym sensie. Najpewniej dziwnie będzie brzmiało stwierdzenie: „P ponosi odpowiedzialność za uiszczanie podatku” – P ma obowiązek, ale z pewnością nie ponosi jakkolwiek rozumianej odpowiedzialności³⁷. Nie powiemy także o P, który

pozbawienia prawa wykonywania zawodu tłumacza przysięgłego” (§ 3 ust. 2 pkt 1 i 2). Jeszcze inny przykład to art. 2 ustawy z dnia 6 września 2001 r. – Prawo farmaceutyczne (Dz. U. Nr 126, poz. 1381) głoszący m. in., że w pewnych okolicznościach badacz wyznaczony przez sponsora jest kierownikiem zespołu odpowiedzialnym za prowadzenie badań w danym ośrodku. Dobity przykład znajdziemy w ustawie o postępowaniu w sprawach nieletnich z 26 października 1982 r. (Tekst jedn. Dz. U. z 2002 r. Nr 11, poz. 109 ze zm.), akcentującą w preambule odpowiedzialność rodziców za wychowanie dzieci. Można więc mówić o odpowiedzialności związanej z rolą przewodniczącego komisji, osoby dbającej o jakość i kontrolę serii produktu leczniczego przed wprowadzeniem na rynek czy rolą kierownika zespołu badawczego, a także o odpowiedzialności roli rodzica itd.

³⁵ Dobitym przykładem jest orzeczenie SN z dnia 15 grudnia 2005 r., II CSK 21/05, w którym czytamy „kasy chorych (stanowią) ogniwo systemu finansów publicznych odpowiedzialne za wykonanie przewidzianych w art. 68 ust. 2 Konstytucji zadań władzy publicznej”. Por. także W. Radecki, *Odpowiedzialność administracyjna w ochronie środowiska*, Wrocław–Warszawa–Kra-ków–Gdańsk–Łódź 1985, s. 33 i n.; W. Radecki, *Niektóre problemy odpowiedzialności prawnej w prawie ochrony środowiska*, „Nowe Prawo” 1979, nr 10, s. 3 i n.; J. M. Salachna w: *System prawa finansowego*, red. C. Kosikowski, *Teoria i nauka prawa finansowego*, t. 1, red. C. Kosikowski, Warszawa 2010, s. 387; G. Rejman, *Odpowiedzialność karna lekarza...*, s. 9; G. Rejman, *Pojęcie odpowiedzialności*, [w:] *Refleksje o prawie, państwie i społeczeństwie*, red. A. Turska, Warszawa 2005, s. 61 i n.

³⁶ Por. Z. Radwański, *Prawo cywilne – część ogólna*, Warszawa 2005, s. 187, 206, 318.

³⁷ Ewentualnie ponoszenie tego typu ciężarów może być wpisane w jakąś odpowiedzialność obywatela.

wykonał obowiązek meldunkowy polegający na zameldowaniu się w miejscu stałego pobytu, że wywiązał się ze swojej odpowiedzialności roli. Termin „odpowiedzialność” w tym kontekście nie pasuje. Trudno także mówić, że każdy obywatel jest odpowiedzialny za niepopelnianie przestępstw. Dla prawa karnego typowa jest jednak odpowiedzialność typu retrospektywnego. W tym kontekście z kolei łatwo dostrzec, co jest przedmiotem odpowiedzialności odpowiednich organów państwa – chociażby sięgając do zasady trafnej reakcji karnej (art. 2 § 1 pkt 1 k.p.k.³⁸). Będzie to więc odpowiedzialność roli zwłaszcza za to, aby sprawca przestępstwa został wykryty i pociągnięty do odpowiedzialności karnej, a osoba niewinna nie poniosła tej odpowiedzialności.

Można na przykład powiedzieć, że odpowiedzialnością sędziego sprawozdawcy i wszystkich członków składu sędziowskiego jest to, by należycie uzasadnić decyzję. Podobnie można powiedzieć, że władze publiczne są odpowiedzialne za zapewnienie bezpieczeństwa ekologicznego współczesnemu i przyszłym pokoleniom. Ta odpowiedzialność wykracza poza obowiązek ochrony środowiska, który stanowi zaledwie element tej odpowiedzialności władz publicznych. Wydaje się, że państwo jest odpowiedzialne za to, aby pod jego jurysdykcją prawa i wolności obywateli były zagwarantowane i przestrzegane (mówimy, że państwa są odpowiedzialne za przestrzeganie praw człowieka). Jest to odpowiedzialność związana ze swoistą rolą państwa jako politycznej organizacji społecznej. Można więc mówić, że państwo jest odpowiedzialne za podjęcie odpowiednich kroków dla ochrony życia czy o spoczywającej na organach władzy odpowiedzialności w postaci działań zmierzających do ochrony dzieci. Wydaje się, że są to wszystko przypadki odpowiedzialności prawnej, jako że chodzi o wymogi stawiane przez normy prawne.

Jest oczywiste, że trzeba liczyć się z tym, że każdą nietypową sytuację należy analizować oddzielnie, ze względu na niedookreśloność i nieostrość terminu „odpowiedzialność roli”.

Charakterystyczne jest to, że uchybienie odpowiedzialności roli nie w każdym przypadku prowadzi do określonych prawnie ujemnych konsekwencji, w szczególności zastosowania sankcji. W zasadzie regułą jest, że odpowiedzialność roli nie wiąże się ze stosowaniem w bezpośredni sposób sankcji wobec tego, kto tej odpowiedzialności uchybił. Nie oznacza to, że odpowiedzialność roli ma charakter drugorzędny. Uchybienie tak pojętej odpowiedzialności skutkować może odpowiedzialnością za rezultat (wynik) – jakiś fakt negatywnie kwalifikowany przez system prawa. Uchybienie i związana z tym odpowiedzialność oraz odpowiedzialność właśnie za to, żeby nie nastąpiło uchybienie, to dwie sytuacje i dwie różne oceny (z normatywnego punktu widzenia). Na przykład przewodniczący komisji jest prawnie

³⁸ Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. – Kodeks postępowania karnego (Dz. U. Nr 89, poz. 555 ze zm.). Zob. także M. Rogacka-Rzewnicka, *Oportunizm i legalizm ścigania przestępstw w świetle współczesnych przeobrażeń procesu karnego*, Warszawa 2007, s. 324 i n.; S. Śliwiński, *Oddanie pod sąd w procesowym prawie karnym*, Warszawa 1955, s. 3, 11.

odpowiedzialny za prawidłowy przebieg postępowania – to inna odpowiedzialność niż odpowiedzialność za ewentualne uchybienia, za „zły rezultat” (nieprawidłowości). Zaakcentujmy jeszcze, że właściwa realizacja odpowiedzialności roli może wiązać się z nagrodą, a w prawie zwłaszcza z udzieleniem absolutorium.

O wadze odpowiedzialności roli przesądzają przede wszystkim względy filozoficznoprawne i pewne ogólne założenia dotyczące funkcji prawa. Mówiąc plastycznie, prawo przede wszystkim stawia wymogi postępowania w określony sposób, a przy tym wyznacza instytucjonalne i formalne ramy rozliczania z tego, jak się ktoś zachował (rozliczenia z przekroczenia normy)³⁹. Odpowiedzialność prawna może dotyczyć czynów już dokonanych lub zdarzeń przeszłych, ale też może być zorientowana na przyszłość. Odpowiedzialność typu retrospektywnego jest odpowiedzialnością związaną z sytuacją „patologiczną”, to znaczy z naruszeniem jakichś obowiązków. Tylko w tym sensie odpowiedzialność prawna ma charakter negatywny, represyjny. W istocie odpowiedzialność typu retrospektywnego ma charakter subsydiarny, stanowi *ultima ratio*.

Warto przywołać preambułę ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich z 1982 roku⁴⁰, w której *explicite* prawodawca podkreśla cel, jakim jest umacnianie odpowiedzialności rodzin za wychowanie nieletnich na świadomych swoich obowiązków członków społeczeństwa. Łatwo zauważyć, że za rzecz rudymetarną prawodawca uważa socjalizację zmierzającą do wdrożenia adresatów norm do określonej roli społecznej. W perspektywie postmodernistycznej czy krytycznej socjalizację – indoktrynację tego rodzaju poddaje się refleksyjnej krytyce⁴¹, co tylko potwierdza wagę odpowiedzialności roli⁴². Faktem powszechnie w filozofii prawa znanym jest jednak to, że aby prawo funkcjonowało poprawnie, co najmniej większość osób musi podporządkować się prawu na zasadzie dobrowoli (co jest warunkowane zwłaszcza zakończoną sukcesem socjalizacją). W szczególności urzędnicy czy sędziowie powinni działać *de lege artis*, tj. realizować swoją odpowiedzialność roli⁴³. Stąd waga różnorodnych „mitologii założycielskich”, z których we współczesnych demokracjach dominuje kontraktualizm. Legitymacji państwa można poszukiwać w różnorodnych „mitologiach założycielskich”, funkcjonujących w zorganizowanych w taki twór polityczny wspólnot⁴⁴. Koncepcje kontraktualistyczne (nawiązujące do scenariusza wyimaginowanej

³⁹ P. Cane, *op. cit.*, s. 33.

⁴⁰ Ustawa o postępowaniu w sprawach nieletnich z 26 października 1982 r. (Tekst jedn. Dz. U. z 2002 r., Nr 11, poz. 109 ze zm.).

⁴¹ Zob. np. Z. Melosik, „*Epistemologia*” postmodernizmu, [w:] *Nieobecne dyskursy*, część III, red. Z. Witkowski, Toruń 1993, s. 168 i n.

⁴² Por. A. MacIntyre, *Struktury społeczne i ich zagrożenia dla moralnej sprawczości*, [w:] idem, *Etyka i polityka*, Warszawa 2009, s. 270 i n.

⁴³ Por. np. H. L. A. Hart, *Pojęcie prawa*, Warszawa 1998.

⁴⁴ A. Marciano w: *Constitutional Mythologies*, ed. A. Marciano, New York–Dordrecht–Heidelberg–London 2011, s. 1 i n.

umowy społecznej) pozwalają wyjaśnić w kategoriach wyboru i zgody pochodzenie państwa oraz zasad moralnych (aspekt opisowy teorii kontraktu), stanowiąc zarazem kryterium tego, jakie wartości, działania, czy też struktury społeczne, są uzasadnione (aspekt normatywny teorii kontraktu)⁴⁵. Odpowiedzialność roli w prawie jest skonkretyzowana i rozwinięta w stosunku do ogólnych ram wyznaczających każdemu członkowi wspólnoty miejsce w jej strukturze.

Odpowiedzialność roli powiązana jest niejako pierwotnie z organizacją społeczną oraz hierarchią celów i wartości danej wspólnoty. Nie oznacza to, że odpowiedzialność roli w każdym przypadku będzie zarazem odpowiedzialnością moralną. Przede wszystkim, trzeba powiedzieć, że nawet jeżeli dana osoba nie przyjęła jakiejś roli społecznej dobrowolnie, można oczekiwać wypełnienia przez nią danej roli. Zgodnie z tradycyjnym ujęciem, przymus wyklucza odpowiedzialność (względnie dodaje się, że pod warunkiem, iż osoba działa tylko z powodu przymusu). W przypadku odpowiedzialności roli katalog okoliczności wyłączających tę odpowiedzialność wydaje się bardzo ograniczony. Pojawia się zatem pytanie, od czego zależy ponoszenie odpowiedzialności roli – pytanie o warunki takiej odpowiedzialności.

Odpowiedzialność roli określana jest przede wszystkim (choć nie wyłącznie) przez kompleks obowiązków, więc od istnienia tych obowiązków będzie ta odpowiedzialność zależeć. Trudno mówić o jakichś „warunkach” odpowiedzialności roli. Warunkiem odpowiedzialności może być wymagalność postępowania zgodnego z prawem. Chodzi zatem o wymagalność odpowiedzialnego działania – rozpatrywaną z punktu widzenia związania osoby szeroko pojmowanym i fundamentalnym obowiązkiem przestrzegania prawa. Służą temu (rozpatrzeniu) pewne zobiektywizowane wzorce zachowania, do których w danych okolicznościach zachowanie danej osoby pasuje lub nie pasuje. W oparciu o wzorce ustala się, czy osoba działa odpowiedzialnie i spełnia swą odpowiedzialność roli.

W przypadku odpowiedzialności roli system prawa zasadniczo nie uwzględnia aspektu podmiotowego i zmusza do przyjęcia obowiązków bez względu na pewność co do indywidualnych zdolności sprostania im (z reguły zakłada się przeciętną, obiektywną, możliwość realizacji danej roli przez pewne podmioty należące do określonej klasy). Jest to istotny element szeroko pojętego ryzyka prawnego (choć z reguły pozytywna realizacja odpowiedzialności roli – nawet pełnienie pewnych ról objętych tą odpowiedzialnością – wiąże się z nagrodami czy przywilejami). Nie oznacza to, że osoba, która takim obowiązkom nie sprostała (bowiem nie działała odpowiedzialnie), automatycznie zostanie pociągnięta do odpowiedzialności i rozliczona.

Gdy rozlicza się kogoś za uchybienie odpowiedzialności roli, to w konsekwencji możliwe jest zakazanie komuś realizacji określonej roli społecznej (pozbawienie praw rodzicielskich, środki w postaci zakazu wykonywania określonego

⁴⁵ J. Kraus, *The Limits of Hobbesian Contractarianism*, Cambridge 2002, s. 2 i n.

zawodu lub pełnienia określonych funkcji, pozbawienie prawa wyborczego przez Trybunał Stanu itp.)⁴⁶.

Odpowiedzialność roli ma, niejako ze swej natury, charakter mniej lub bardziej zobiektywizowany. W związku z tym wyłączenie takiej odpowiedzialności następuje w nietypowy sposób. Standardowo dla wyłączenia odpowiedzialności roli konieczne jest stwierdzenie przez sąd, trybunał lub komisję dyscyplinarną i inne podobne organy, że dana osoba nie jest zdolna ponosić odpowiedzialności roli. Natomiast okoliczności takie jak nieletniość czy niepoczytalność, standardowo wyłączające odpowiedzialność (typu retrospektywnego) za popełniony czyn⁴⁷, nie będą w gruncie rzeczy brane pod uwagę. Na przykład osobę – symplifikując – niezdolną kierować swoim postępowaniem należy ubezwłasnowolnić orzeczeniem sądu, by wyłączyć lub ograniczyć jej odpowiedzialność roli w zakresie stosunków prywatnoprawnych. Inny przykład: skoro czyn nieletniego może być kwalifikowany jako karalny albo jako przejaw demoralizacji, to musi istnieć założenie, że nieletni co najmniej powinien być wdrożony w swoją rolę społeczną. Powinien zatem pojmować rudymenarne obowiązki i oczekiwania wobec niego, powiązane z jego pozycją w strukturze społecznej (ucznia w szkole itp.) – zgodnie z etapem rozwoju i właściwościami osobistymi. Zatem ani niepoczytalność, ani nieletniość nie wyłączają *per se* odpowiedzialności roli, choć standardowo takich osób nie pociąga się przecież do (retrospektywnej) odpowiedzialności prawnej.

5. PODSUMOWANIE

W konkluzji trzeba stwierdzić, że odpowiedzialność roli, pomimo szczególnego charakteru, jest jednym z pojęć odpowiedzialności używanych w prawie i pracach prawniczych. Co więcej, mamy do czynienia ze stosunkowo nowym w polskiej nauce prawa znaczeniem terminu „odpowiedzialność”, które bez wątpienia domaga się głębszego opracowania – chociażby w kontekście funkcji prawa. W szczególności jednak istotne jest przełamanie założenia o analitycznym, koniecznym związku odpowiedzialności prawnej z sankcją. Łatwo dostrzec, że nie w każdym przypadku odpowiedzialność prawna ukierunkowana jest na rozliczenie czy wymierzenie dolegliwości.

⁴⁶ Por. np. W. Dadak, *Pozbawienie prawa wykonywania zawodu jako reakcja na przestępstwo*, „Państwo i Prawo” 2009, nr 11, s. 47 i n.

⁴⁷ Por. R. Kane, *A Contemporary Introduction to Free Will*, New York–Oxford 2005, s. 80 i n.; J. L. Austin, „Jestem niewinny”, „Znak” 1977, nr 6, s. 667 i n.; także A. Grześkowiak, *Poglądy Alfa Rossa na winę, odpowiedzialność i karę*, „Zeszyty Naukowe UMK” 1982, z. 134, s. 89 i n. Na zdolność zawinienia i popełnienia czynu jako warunku odpowiedzialności w prawie karnym wskazuje *implicitie* S. Śliwiński, *Polskie prawo karne materialne. Część ogólna*, Warszawa 1946, s. 72 i n. Szeroko w związku z tym tematem: M. Maruszak, *Dolna granica wieku odpowiedzialności karnej*, Warszawa 2012.

Michał Peno

THE SO-CALLED ROLE-RESPONSIBILITY AND THE LAW

Responsibility is a “core issue” in philosophy of law. “Responsibility” in a legal discourse refers primarily to formal sanctions or it expresses an idea of having to answer for something. I argue in the study that the legal responsibility can be attached to social roles (or even tasks), which are important to the functioning of the society. I try to elucidate the notions of a role (social role) and role-responsibility. This analysis leads to the conclusion that the role responsibility (the notion of the role-responsibility is derived from the Herbert Hart’s philosophical works) is largely constituted by inter-connected sets of rights, duties and responsibilities. Moreover, the role responsibility plays an important role in the law.

Keywords: legal responsibility, role responsibility, social role, obligation, liability